

„SZEGÉNY KIS FEKETÉIM...”
CZIMMERMANN ISTVÁN ÉS MENYHÁRTH LÁSZLÓ MISSZIÓS
TEVÉKENYSÉGÉNEK HATÁSA A MAGYAR AFRIKA-KÉP ALAKULÁSA
SZEMPONTJÁBÓL

1872-ben a missziós mozgalmat újraindító pápai enciklika hatása az Osztrák–Magyar Monarchiát is elérte, az enciklikában a pápa Ausztriát a missziók támogatására szólította fel.¹ A felhívás eredményes volt, mert Menyhárháth László 1898-ban már így értékeli a Monarchiából származó támogatásokat: „...wiederholt erhielt die untere Sambesimission sehr liebreiche Unterstützungen aus Oesterreich; ja, um die Wahrheit zu gestehen, wir armen Sambesimissionäre leben sogar größtentheils nur von den Almosen der lieben Katholiken Oesterreich-Ungarns...”² A Monarchia tehát jelentősen támogatta az új katolikus missziókat, bár ő maga nem volt érdekelt az afrikai kontinens gyarmatosításában. Az, hogy 1884–1885-ben a berlini konferencia meghívott államai között szerepelt, más irányú diplomáciai érdeklődésének volt inkább köszönhető, illetve akkor még európai szempontból meghatározó politikai súlyának, mely feljogosította, hogy nemzetközi diplomáciai találkozókra a saját érdekeit nem érintő kérdésekben semleges jóindulatot tanúsítson. A kor szellemét követve viszont magánúton, polgárai révén már korábban is bekapcsolódott a 18–19. századi felfedező munkálatokba.

Nicholls Livingstone-életrajzában meg is jegyzi, hogy Livingstone első expedíciójával közel egy időben Lisszabon egy osztrák botanikust küldött ki a Zambézi vidékére, ami miatt a felfedező-misszionáriusnak sietnie kellett munkájával. Magyar részről is számos egyéni vállalkozásról tudunk, és csak példaként említeném meg Magyar László és Teleki Sámuel útjait, hangsúlyozva, hogy ezek esetében egyéni kezdeményezésről volt szó. A Monarchiának ezen egyéni kezdeményezéseket sem állt érdekében és módjában a livingstone-i expedíciók példájára Nagy-Britanniához hasonlóan gazdasági és politikai célokra felhasználni. A lisszaboni eset számomra pontosan ezt támasztja alá: Portugáliának sok szakértőre volt szüksége, amit saját értelmiségi elitje valószínűleg nem tudott kellő számban biztosítani. Az osztrák botanikus alkalmazásával azonban nemcsak a szükséges szaktudást láthatták biztosítottnak, hanem a Monarchia Portugáliával nem ütköző politikai érdekeltségei következtében megnyugtathatták magukat, hogy az idegen nemzetiségű kutató valószínűleg nem lép fel semmilyen igénnyel saját országának nevében, hanem portugál szolgálatban az azért őt megfizető Portugália érdekeit tartja elsősorban szem előtt. Vannak azonban olyan 20. századi történészek, akik megpróbálták a magyar, illetve osztrák afrikai expedíciós részvétellel alátámasztani, hogy a Monarchiának a 19. század végén mégiscsak voltak Afrika gyarmatosítására vonatkozó elképzelései. Ezeket az elméleteket Borsos Balázs a Teleki-expedíció értékelése kapcsán vette éles kritika alá, ennek megismétlésétől tehát most eltekintek.³

Magyar misszionáriusok portugál területen

Czimmermann István és Menyhárháth László jezsuita misszionáriusokként jutottak el Afrikába, a portugál fennhatóság alá tartozó Mozambikba. Esetükben tehát nem domboríthatjuk ki a honfitársaiknál mérvadó „egyéni jelleget”, mert szervezett keretek

között, egyházi kötelekben, meghatározott feladat teljesítésére vállalkozva indultak el. Gyarmatosítási tervek szövésével ezért egyáltalán nem érdemes őket megvédeni. Ehhez sem otthoni támogatottságuk, sem anyagi forrásaik, sem pedig a mozambiki helyzet ismeretében nem volt lehetőségük. Heidegger általánosságban azzal vádolta meg a katolikus misszionáriusokat, hogy „...nekik nem a nemzet érdeke a legfőbb szempont, hanem a pápa uralma s a nemzetközi egyház érdeke”.⁴ Ezt cáfolva Bangha Béla úgy vélte: „...lelkiekben az egyházat, világi ügyekben a hazát tekintik legfőbb mérvadónak...”⁵ Bangha Béla állítását azonban bizonyos szempontból mégiscsak helytállóknak kell mondanunk, hisz ha nem is politikai vagy hatalmi, de ideológiai szempontból a hivatalos egyházi álláspont és az otthonról hozott szemléletmód és információmennyiség erősen meghatározta az adott misszionárius munkáját és a helyiekhez való viszonyát is.

Mi is kell tehát ahhoz, hogy egy magyar páter missziót teljesíthessen Afrikában? Először is elhivatottságra van szükség: „...*iparkodom odajutni – írja Czimmermann –, ahol a legnagyobb a tevékenység, vagy kétségkívül a legnagyobb szenvedés vár minden hithirdetőre.*”⁶ Másodsorban fontosak a személyes adottságok⁷ és az alapos felkészültség.

Czimmermann István későn kezdett tanulni, s csupán 1872-ben, 23 éves korában érettségizett le. Tehetsége azonban hamar megmutatkozott, így, miközben Vácott teológiát hallgatott, a püspök, képességeit felismerve, Rómába küldte, hogy filozófiát és teológiát tanuljon a jezsuitáktól. A felkészülés lehetősége tehát adva volt számára, Czimmermannra pedig nagy hatást gyakorolt a tudós és missziós munkát végző rend. Miután 1877-ben hazatért, rövid káplánkodás után, 1879. szeptember 24-én magára öltötte Szent Ignác ruháját, és belépett a rendbe. 1882-ben már Kalocsán van, amely akkor nemcsak az ország második érseki központja, hanem a jezsuita rend egyik székhelye is. Czimmermann érdeklődése igazából itt fordult a külmissziók és ezen belül főleg Afrika felé. Ebben szerepet játszhatott a kalocsai érseknek és a főgimnázium rektorának, Menyhárház Lászlónak hasonló lelkesedése, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kor nagy erejű egyházi propagandájának hatását sem, amely még a magyar jezsuita rendtagokkal is megismertette az afrikai misszió lehetőségét, és részletes tájékoztatást nyújtott a misszióban folyó munkáról.

Czimmermann a lehetőséget megragadva tudatosan készült misszionáriusi munkájára, és 1882-től igyekezett itthon szert tenni a missziós gyakorlat elsajátítására. De a külmissziós munkához szerencse is kell, ami Czimmermannhoz Gabriel jezsuita atya személyében jött el. A portugál misszionárius európai toborzótja kapcsán felkereste a magyarországi jezsuita központokat is, hogy új embereket nyerjen meg az afrikai misszió ügyének, Czimmermann pedig vele tartott. 1885-ben már Portugáliában, majd az angol missziós központban készült fel, és 1886 februárjában érkezett meg Afrikába,⁸ pontosabban Quelimane-ba, amely egyben a portugál területre kiterjedő misszió egyik tengerparti központja is volt. Rendelhetési helye azonban Boroma, mintegy 450 km távolságra a tengerparttól.

A boromai missziós állomás alapításáról eltérőek a vélemények. Mind Miklósi, mind pedig Lévy azon az állásponton van, hogy a boromai állomást Czimmermann alapította 1886-ban.⁹ Egy 1930-ban megjelent könyv arról számol be, hogy a misszió már 1884 óta fennáll, és P. Gabriel tulajdonképpen azért utazott vissza Európába, hogy embereket keressen az új misszió számára.¹⁰ A Czimmermanntól származó levélközlések is az utóbbit igazolják, azt azonban nem vitathatjuk el tőle, hogy a misszió legszélse telepét, a parttól mintegy 900 km távolságra fekvő zumbói

állomást ő szervezte újjá 1892–1893-ban, miután a boromai állomás vezetését átadta rendtársának, Menyhárh Lászlónak.

Menyhárh László 1866. augusztus 13-án lépett a jezsuita rendbe, s annak ellenére, hogy korábban bölcsezetet és teológiát tanult, érdeklődése a természettudományok felé hajtotta. 1882-től a kalocsai főgimnázium tanára, majd igazgatója. Afrika felé nemcsak a hittérítés vágya, de természettudományos, főleg botanikai érdeklődése vitte. 1884-ben azonban mégsem ő, hanem Czimmermann István utazhatott a kontinensre. Amikor Czimmermann 1889-ben alamizsnagyűjtés céljából hazlátogatott, Menyhárh engedélyért fordult Anderledy Antal rendfőnökhöz, hogy rendtársával tarthasson. Így 1889 májusában Czimmermann, valamint további négy pap és négy laikus testvér társaságában hajóra szállhatott Lisszabonban, s elindulhatott Afrika partjai felé.¹¹

1889. július 9-én érkeztek meg Quelimane-ba, s rövid tartózkodás után folytatták útjukat Boromába. Erről már maga Menyhárh tudósít naplójában, mely 1889. július 9-től augusztus 14-ig, a folyami út egy szakaszáról készült. A napló magyar nyelven, Menyhárh betoldásaiból ítélve az utazás után készült el. Az eredeti kézirat nem ismert, évekkel ezelőtt egy svájci levéltárból egy 1901-ben, Dégen Antal egyetemi tanár által készített kézzel írt másolat fénymásolt példányát küldték meg a Kalocsai Érseki Levéltárnak. Jelenleg ez használható forrásként. A másolat valószínűleg hüen követi az eredeti kéziratot, és a betoldások Menyhárh-tól származhatnak. A napló olvasása során többször is olyan utalásra akadunk, mely azt valószínűsíti, hogy a napló valóban közvetlenül az utazás után íródott. Az út a Zambézin vezetett. 1889. július 18-án indultak el Quelimane-ból, előbb a Zambézi mellékágán haladva, majd Mopeánál áttérve a folyamra, Senát érintve haladtak tovább. A napló augusztus 14-i bejegyzéssel, mielőtt elérték volna Tete városát, amely mögött nem sokkal a missziós állomás, Boroma fekszik, megszakad.

A megvizsgált források alapján észrevehető, hogy Czimmermann inkább társadalomtudományos érdeklődésű, és inkább a népelet foglalkoztatja, azonban igazából minden körülötte lévő dolog érdekli, és mindenre rácsodálkozik, hosszú tudósításokat küldve haza a nagyközönségnek.¹² Menyhárh ezzel szemben természettudományos érdeklődést hoz magával, és botanikai munkásságának eredményeképpen több afrikai növény is a nevét viseli, emellett meteorológiai megfigyeléseket is végzett. A különböző missziós lapokban közölt cikkei nem olyan terjedelmes leírások, mint Czimmermann írásai, hisz szabadideje nagy részét kitevő természettudományos megfigyelései nem voltak alkalmasak a nagyközönség szórakoztatására, amely a számára oly távoli és egzotikus világrészről a mindennapi élet területeit érintő érdekességeként vette meg az újságot, és ezen fellelkessedve támogatta a missziókat is. Menyhárh feljegyzéseit hazaküldte, és azok Haynald Lajos kalocsai érsek közreműködésével kerültek publikálásra. Menyhárh megjelent levelei és a szerkesztőségeknek küldött tudósításai inkább személyes hangvételűek, egyéni élményekről és tapasztalatokról szólnak, és írásaiban igazából nem lehet találkozni természettudományos érdeklődését alátámasztó bizonyítékkal. Írásai a misszionáriusok mindennapi küzdelmeinek jegyében fogant. Munkájuk nehézségét emeli ki általában, és rossz életkörülményeikről panaszkodik, sokszor említve az éhséget. Valószínűleg ez inkább halvány nyoma lehet leveleiben rendkívül gyakorlatias gondolkodásmódjának, illetve ebből fakadó azon törekvésének, hogy életkörülményeiket az európai ismeretek segítségével minél jobbá tegesse. Ő mélyen hitt ebben.

Milyen információkkal rendelkezettek tanulmányaikon kívül misszionáriusaink? Menyhárt folyami naplójában többször is hivatkozott Livingstone-ra, vagyis utazása előtt gondosan áttanulmányozhatta németül is megjelent útleírásait.¹³ Ez természetes, hiszen ez számított a területről legfrissebben készült, legszélesebb körben hozzáférhető információ-gyűjteménynek. Mind Czimmermann, mind pedig Menyhárhth ügyelt rá, hogy a Magyarországon hozzáférhető valamennyi információt felhasználhassák felkészülésükhöz. A könyvtárban ehhez rendelkezésükre állt a Zambézi-misszió 1881-es jezsuita katalógusa is, amelyben két helyen is kézírásos bejegyzés található, jelezve, hogy Kalocsán figyelemmel követték a misszió eseményeinek alakulását – ezt támasztja alá a szemináriumi könyvtár anyagából származó sok magyar és német nyelvű korabeli missziós újság is. A katalógusban található bejegyzések két misszionárius halálára vonatkoznak, akik a kiegészítés alapján a „Febri mortens”,¹⁴ vagyis a Czimmermannék által emlegetett „Zambézi-láz”-nak estek áldozatul. Az nem biztos, hogy a bejegyzés Czimmermanntól vagy Menyhárhthtól származik, az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a misszió legnagyobb veszélyéről, a gyilkos éghajlatról ők is rendelkeztek kellő ismeretekkel.

A népcsoportokkal, az életkörülményekkel, vagy akár a portugál kormányzat helyi működésével kapcsolatban azonban nem állhatott rendelkezésükre megfelelő információ. Ami tudással tehát rendelkeztek, azt az egyház kötelékében és a rövid ideig tartó angliai, illetve portugáliai felkészítésük során szerezhették meg. Ezért írásaik hangvételének általános jellegzetessége a személyes érdeklődés, a mindenre való rácsodálkozás, ami nemcsak Afrikára vonatkozott, de megnyilvánult a más nemzetek misszionáriusainak valószínűleg kevésbé egzotikusnak számító tengeri utazáson, illetve Portugáliában is. A gyarmaton eltöltött évek írásai azonban nem tanúskodnak semmiféle határozott politikai állásfoglalásról. Czimmermannék egyházi szolgálatban álltak, és bármivel kapcsolatban alkottak is véleményét, az egyházi ideológia többször megmutatkozott. Ez azonban természetes, mind előképzettségük, mind pedig afrikai működésük körülményeit ismerve.

Benyomások a gyarmatról és lakóiról

Hogyan vélekedett a két magyar misszionárius a helyi lakosságról, és milyen információkat közvetítettek ennek megfelelően a hazai olvasóközönség felé, formálva így a 19. század végi magyar Afrika-képet? A lakosság nagy részét vegyes népesség tette ki, amelyet misszionáriusaink többféle elnevezéssel is illettek, de valójában az európai keresztény – még ha vallását nem is gyakorló – közösségekkel szembeállítva külön nagy csoportként határoztak meg. A csoport összetétele változatos volt: „négerék”, „félvérek”, „mórok” alkották.¹⁵ A korai időkben nem játszott nagy szerepet, ki melyik kategóriába volt sorolható. A közös az volt bennük, hogy sem európaiak, sem keresztények nem voltak, hanem olyan emberek, akiknek civilizálása a misszionárius feladata. Hauer szerint ebben a munkájában a misszionáriust éppen a közelben élő európaiak hitközönye hátráltatta legjobban.¹⁶ Azt pedig, hogy a munka nehéz, de szükséges volt Afrika számára, Menyhárhth egyik imájának idézetével támasztotta alá: „...tekints le kegyesen Afrikának oly nagy nyomorba süllyedt népeire, kik a vétek nyomasztó szolgátságában epednek (...) bocsánatot kérünk az ő hitetlenségökért, elvakultságukért, melyekkel ezen népek és elődjek a szerencsétlen Kántól kezdve napjainkig isteni Fölségedet megbántották.”¹⁷ De hozhatnék még más

példákat is ennek a hozzáállásnak a bemutatására, mely mindenképpen az egyházi szemléletet tükrözi.

A csoport tagjai közül elsősorban itt a feketék nyomorúságos helyzetére utalnak, a 18. századi „nemes vadember”-elképzelésekkel rokon álláspont alapján, amelyet most a 19. század végén azzal egészítettek ki, hogy a „szegény vadak” gyermeki lelkét – amely saját hibájukon kívül nem részesülhetett a kereszténység világhosszából az elmúlt évszázadok alatt – a keresztény erkölcsi tanokat megtagadó európai jelenlét és a rabszolgaság emberhez nem méltó körülményei rontották meg. Az utóbbi bűnt azonban már nem a fehérekre, hanem a jelen lévő természetes gonosz ellenfélre, az iszlámra hárították.

Ezzel az állásponttal máskor szöges ellentétben Czimmermannék a civilizálatlan viszonyok és a munka nehézségeinek magyarázataként a „négerék”¹⁸ természetéből fakadó erkölcstelenségét emelik ki: „*Mondhatom, hogy síró szívvvel néztem ezeket a szegény négereket. Mily másfélék volnának ezek, ha a szent hit megneemesítené fogékony sziveiket! Most azonban valóságos igavonó állatok (...) igaz, hogy itt a tengerparton s a kormány szemei előtt nincs rabszolgaság,– az is igaz, hogy jól fizetik őket: de mit használ mindez, ha tüzes szenvedélyeik fölött nem tudnak uralkodni...*”¹⁹ „...a szerencsétlen pogány négerék között a főnöki zsarnokság és a legdurvább babonáság a legkegyetlenebb módon uralkodik.”²⁰ Czimmermann ezt nevezi meg a környékükön uralkodó zavaros állapotok és az éhínség okaként, amit a portugálok tehetetlenségük miatt nem tudnak megfékezni, csak eltűrni fennmaradását.

A portugál hatalom gyengeségének bizonyítékait látják a gyarmati uralom ellen lázadó „fejedelmek” tevékenységében is: „*Als vor einigen Monaten die portugiesische Regierung den tyrannischen Negerhäuptling Bonga in ihre Gewalt bekam und die ihr vor Jahrzehnten mit List und Gewalt entrissenen Ländereien am Untern Sambesi wieder zurückeroberte, wodurch der Verkehr erleichtert und gesichert wurde, da jubelte Tete und dessen Umgebung und glaubte nun Ruhe zu genießen. Doch die Freude währte nicht lange. Bonga, der Hauptrebell, war zwar gefangen und nach Timor geführt, aber seine zahlreichen Nachkommen und Mithelfer blieben am Leben und wohlhalten.*”²¹

Czimmermann mozambiki tartózkodásának elején, a gyarmati rendszer sajátosságait és az ebből fakadó problémákat nem ismerve azzal magyarázza a kialakult helyzetet, hogy a helyi törzsi elöljárók a portugálok kellő oda nem figyelése mellett olyan hatalomra tettek szert, hogy most a kormányzat már nem tudja megfékezni az ellene lázadókat, és jóindulatukat különféle címek adományozásával igyekszik biztosítani: „...*makanga törzsnek kiskirálya 1886 január elején szólított föl, látogassam meg. Portugál neve Péreira Ciprian, Kajetán, a négerék nyelvén pedig Kankuni Szakasaka. Azt feleltem, mielőbb elmegyek megkeresztelni gyermekeit. De várnom kellett, míg Ő Nagyméltósága Braga Lajos tétei kormányzó nem indult a vérszomjas nép hírében álló Makanga törzs földjére. Szükséges volt az elővigyázatosság, mert Kankuni Szakasaka embereitől kitelik, hogy egy rőf kardonért fölnyársalják a védtelen utast.*”²²

A rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem méltatlan körülményeiért csak részben teszik felelőssé a portugálokat, akik mivel nem tudnak hatásosan fellépni ellene, kénytelenek megtűrni. Kialakulásáért azonban egyrészt a muszlim ügynököket, másrészt pedig a velük együttműködő helyi vezetőket okolják. A rabszolgaság tehát ismét erkölcsi kérdéssé válik szemünkben, amit az erkölcsi nevelés, a civilizálás eszközeivel szándékoznak felszámolni: a keresztény erkölcsök hatásosabb fegyvert

jelenthetnek a rabszolgaság ellen, mint egy elvilágiasodott állami hatalom erőszakos katonai fellépése – ahogy az nem is sikerült Portugáliának sem. Valamit azonban Czimmermannék sem vettek kellőképpen figyelembe. Ha ugyanis nem létezett volna rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem, a misszionáriusoknak is több idejükbe tellett volna a pápa által kitűzött missziós feladatnak megfelelni, miszerint minél gyorsabban ki kell nevelni a helyi bennszülött papságot. Az első tanítványokat ugyanis éppen az általuk sokat bírált erkölcstelen módszerek segítségével, rabszolga-gyerekek vásárlásával szerezték be: *„A jelenleg itt uralkodó mostoha körülményekben könnyű szerrel számtalan négert lehetne megmenteni a haláltól, vagy pedig annál is keservesebb rabszolgaságtól és őket az egyház és az Istennek megszerezni. Egy 8-10 éves néger gyermek csak 3-4 forintot érő portékába kerül, csakhogy azok eltartása az élelemhiány miatt igen bajos és költséges. Mi eddig már 20 gyermeket vettünk, kiket most itt Bromában oktatok és jó keresztényeknek nevelek.”*²³ Nézetük szerint ők kiváltották a gyermekeket a rabszolgaságból, és emberhez méltó körülmények között nevelést biztosítottak nekik. A gyermekeket azonban sokszor nem idegen rabszolga-kereskedőktől vagy rabszolgatartóktól vásárolták, hanem a gyerekek szüleitől vagy rokonaitól – esetenként az őket ellátni nem képes, vagy rájuk többé igényt nem tartó úrtól –, azok felajánlásai révén. Azt pedig, hogy maguk a szülők és a gyerekek még a jobb bánásmód ellenére is ezt szintén rabszolgaságként élték meg, mi sem támasztja jobban alá, hogy sokan szökést kíséreltek meg, akárcsak egy helyi rabszolgatartó előkelőség szolgálatából. Czimmermann maga is panaszkodik ezekről a szökési kísérletekről: *„Néger gyermekeink száma, kiket Boromában nevelek és tanítok, most már 25-re rug és ha egy-kettő közülük el nem szökik, akkor azzal is több volna”*,²⁴ de ezt elsősorban a feketék természetéből származó nyugtalansággal magyarázza, amire a későbbiekben még utalni fogok.

A misszió munkája igazából csak az 1890-es évektől válik eredményessé, amikor a helyi elit közeledni kezd a misszionáriusokhoz, köreikben a tekintély mércéjévé válik, ha gyermekeik a misszió iskolájában európai nevelésben részesülnek. Egész Afrikában általános és természetes jelenség volt, hogy a helyiek lassan hozzászoktak a misszió jelenlétéhez, vezető rétegük számára pedig a kapcsolat az európai jelenlét ezen formájával mindenképpen tekintélynövelő volt. A misszionáriusokat pedig már csak annak alapján is elfogadhatták, hogy a rabszolga-vételekbe bekapcsolódva és a missziók anyagi körülményeinek fejlődése kapcsán gazdag és hatalmas emberek benyomását keltették szemükben.

Jól mutatja ezt a folyamatot a gyarmat lakosai – misszionálandók – és a misszionáriusok kapcsolatának változása is, amely szintén nem volt konfliktusmentes. Egyes szakértők szerint a hittérítőkkel szemben megnyilvánuló ellenszenvet a bennszülöttek korai ellenállási és függetlenségi törekvéseként kellene értelmeznünk, amely a misszionáriusok ellen, mint a gyarmati uralom segítői és képviselői ellen is irányult. Szerintem itt inkább csak általános fehérekkel szembeni ellenszenv tapasztalható, és ez a 19. század utolsó harmadában, a gyarmati protektorátusi rendszer kiépülésének korában még egyáltalán nem szolgált semmiféle, a 20. század antikolonialista mozgalmaira jellemző ideológiai vagy politikai célokat. Menyhárhó egyik levelében említ egy esetet, ami egy portugál hittérítővel történt meg: *„P. Moura novemberben Tetéből távozott, hogy Quelimane-be menjen. Akkor minden nyugodt volt. Midőn azonban Sena közelébe ért, ismét kitört a lázadás. Egy szigeten 40 fölkelő várta a dereglyét, melynek evezői semmit sem sejtettek. Mikor a szigetre értek, a fölkelők kijelentették, hogy a fehér embernek meg kell halnia, – egy fehéret sem*

engednek élve elhaladni a Zambezin. Hosszú tanakodás követte a kimondott ítéletet. Ezalatt Ferencz, egyik kis tanítványunk, ki a dereglye legmélyebb részébe bujt el, most előmászott, a fölkelők előtt térdre borult és kérte őket, hogy kegyelmezzenek meg a páternek, hisz ő nem harcos, hanem pap. – Hosszú ide-oda beszéd után végre kijelentették az ellenséges harcosok, hogy ezt a fehéret nem ölik meg, mert pap, a ki nem visel háborút.”²⁵ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a korábbi „együttélés” kapcsán a misszionáriusokat erősen üldözték, gondoljunk csak Silveira atya esetére a 16. században, ám a fenti fejezetekben bemutatott változások hatására a 19. század végi missziós munka már más keretek között folyhatott.

Czimmermann és Menyhárh tevékenységének korabeli megítélése

A híres Afrika-kutatók és utazók mellett, akik saját erejükből időzhetek hosszabban a kontinensen, egyedül a misszionáriusoknak adatott meg Magyarországon, hogy Afrikát és népeit jobban megismerhessék és az otthoniakkal is megismertessék. Segítségükre volt ebben, hogy hosszabb időt tölthettek el állomáshelyeiken, környékük lakóit közvetlen közszőlől, az egymás szomszédságában eltöltött hosszú évek alatt jobban is megismerhették. Véleményük az Európában széles körű olvasóközönséggel rendelkező missziós lapok jóvoltából publicisztikai nyilvánosságot is kapott – így alakítva az otthon maradottak Afrikáról kialakult elképzeléseit is.

Menyhárh utazásai előtt, még mielőtt személyesen is Afrika földjére léphetett volna, így vélekedett a kontinensen uralkodó viszonyokról: *„Mit vigyünk arra a távol vad vidékre, a hol semmi sincs a művelt világból (...) Bizonyos ugyanis, hogy sok és igen nagy bűn terheli a szegény feketéket, azért ezeknek a bűnöknek a hatását kellene mindenekelőtt elvenni, meg kellene engesztelni az isteni igazságot Jézus szentséges Szíve által.”²⁶ Menyhárh vélekedésében az általános európai szemlélet olvasható ki, az egyházi kötelékben szolgálatot teljesítő atya gondolkodásmódjával vegyítve, de semmi jelét nem találjuk annak, a nagy távolság felemlegetésén kívül, hogy származási helye valamilyen formában saját Afrikáról kialakult nézettel bocsátotta volna útjára.*

A hajóúton Menyhárh és Czimmermann munkamegosztásban dolgozott, Menyhárh az otthoniaknak tudósított, beszámolva a számukra érdekes hajóút körülményeiről, míg Czimmermann a német nyelvű, közös osztrák–német kiadású katolikus missziós újságnak, a Die Katholischen Missionen szerkesztőjének írt. A két tudósítást figyelemmel követve kitűnik, hogy Menyhárh írásai során nagyobb részletességgel számol be az utazás módjáról, mondván: *„Magyar ember ritkán hagyja el hazáját... jól teszi. Ha magasabb indító okok nem vezérlik, maradjon otthon, művelje az édes haza földjét, a melynek emberekre van szüksége. Még ritkábban jut valamelyik hazánkfia ilyen messzire, mint most engemet az isteni Gondviselés vezetett. Nem csoda tehát, ha az ilyenféle utazás részletei kevésbé ismeretesek még a magyar nagy közönség előtt. Ez bírt rá, hogy a tengeren némely jegyzeteket tegyek s azokat most úgy, a mint vannak, hazaküldjem. Hiszem, hogy honfitársaim ezt a kis figyelmet szívesen veszik.”²⁷ Ezzel szemben Czimmermann az osztrák–német közönségnek sokkal kisebb részletességgel számol be például a hajó méreteit, az utazás költségeit illetően, amelyben nyilván közrejátszik, hogy másoknak, nem a vidéki kalocsai közösségnek szól, de az is, hogy neki már nem ez az első hajóútja, így legalább az utazás körülményei megszokottak már valamennyire számára, nem annyira „érdekesek”.*

Az afrikai viszonyokat illetően hazaküldött levelek az otthoniak számára könnyebben elképzelhetővé teszik a helyzetet, de kiolvasható belőlük, hogy az afrikai életkörülményeket az európai, otthoni feltételekkel összehasonlítva értelmezik. Így ír például Menyhárth a Kalocsai Néplapnak: „*Midőn néha a messze távolból az édes otthonra gondolok s az ellentéteket új afrikai hazám s az otthon között egymás mellé állítom: forró hálaérzet az isteni gondviselés iránt fogja el lelkemet, a ki bennünket otthon annyi jóval áraszt el.*”²⁸ Ez a levél nem sokkal Menyhárth Afrikába érkezése után íródott, érthető tehát a megdöbbenése a különbségek érzékelése kapcsán. Misszionáriusként a későbbiek folyamán is a feketék nyomorúságos helyzetére vonatkozóan ad tudósításokat, nemcsak a missziós lapoknak, de a világi Kalocsai Néplapnak is.²⁹

Czimmermannék tudósításai, illetve annak ténye, hogy Magyarországról is voltak misszionáriusok Afrikában, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az otthoni közönség is élénkebb érdeklődést mutatott a missziók irányában, és azt anyagilag is jobban támogatta. Ezt kétféle módon tehetette meg: a pápa 1890-es körleveles felhívásának hatására a plébániákon keresztül, remélve, hogy Róma a missziós adomány elosztásának kapcsán „magyar érdekeltségűnek” veszi figyelembe a boromai államást, és Czimmermannéknak juttatja az összegyűlt alamizsnát,³⁰ illetve közvetlenül Czimmermannék segítségére is siethetett, mégpedig a missziós lapok közreműködése által. A misszióknak pedig a korábbi, 18. századi támogatások megvonása miatt szükségük is volt erre a forrásra, s a közönség érdeklődésének ébren tartására minden lehetőséget elkövettek: tartották a kapcsolatot az otthoni közönséggel.

A felhasznált források három lapból származnak. A Die Katholischen Missionen, mint említettem, az osztrák és délnémet tartományok katolikus olvasóközönségének készült. Ennek volt magyar nyelvű megfelelője a nagyváradi kiadású A Katholikus Hitterjesztés Lapjai. Ezek a lapok gyakran egymástól vették át a misszionáriusok leveleit és tudósításait, bár Czimmermann és Menyhárth mindkettőhöz külön is írt. A Kalocsai Néplap az előző kettőtől eltérően nem missziós lap volt, hanem helyi kiadású vidéki hetilap, amelyben a misszionáriusok személyes ismeretség és Kalocsához fűződő kötődésük nyomán jutottak nyilvánossághoz.

A Die Katholischen Missionen a Zambézi-misszió német ajkú misszionáriusainak működését kísérte elsősorban figyelemmel, és Czimmermannékat inkább osztrák, mint magyar származásúaknak tüntette fel. Ez érthető a lap részéről, hiszen nem magyar olvasóközönségnek szólt, hanem németnek. Czimmermann írásait láthatólag mindig szívélyesebb kommentárral vezette fel, amiben lehet, hogy német hangzású neve is halványan közrejátszhatott, de itt is inkább arról lehetett szó, hogy Czimmermann írásai Menyhárthéval ellentétben tárgyilagosabbak, hosszabbak és az afrikai egzotikum kiemelését megcélozva eladhatóbbak voltak, mint Menyhárth személyes problémákat felsoroló levelei.³¹ A másik közrejátszó körülmény valószínűleg az lehetett, hogy Czimmermann érkezett elsőként kettejük közül az afrikai kontinensre, így az osztrák–német olvasóközönség valószínűleg jobban ismerhette már, mint az újonnan bekapcsolódó Menyhárthot.

A Katholikus Hitterjesztés Lapjai – német nyelvű testvérlapjával összehasonlítva – már kicsit közelebbi kapcsolatot tartott fenn a magyar misszionáriusokkal. Természetesen nemzetiségükre vonatkozóan magyar voltukat emeli ki, hisz magyar olvasóközönségnek szólt a lap. Czimmermann leveleit az 1880-as években általában mindig teljes terjedelemben, a címlapon tette közzé. A lap szerkesztője Czimmermann szerepét mintegy kihelyezett tudósítóként értékelte, és

Czimmermann egyik levelében tett, a helyi éhínség körülményeinek részletesebb feltárására vonatkozó ígéretét így méltányolta: „Hálás köszönet ft. Urnak abbéli szivességeért, hogy a messze távolban is megemlékezett szerény lapomról és becses dolgozatai által annak értékét emeli. Lapom tulajdonképpen nem irodalmi vállalat, előkészítője annak az időnek, melyben Magyarország is tevékeny részt fog venni a hitterjesztés áldásos munkájában.”³² A Katolikus Hitterjesztés Lapjai közölte Czimmermann dolgozatait is, nemcsak leveleit és tudósításait.

A Kalocsai Néplap mentes volt a missziós lapoknál tapasztalt, alamizna gyűjtésére vonatkozó célkitűzéstől, amely meghatározta a közlésre kerülő anyag jellegét. A Kalocsai Néplap Czimmermann és Menyhárhth minden levelét közölte, amelyek általában az érseki rezidencián dolgozó Lichtensteiger püspöknek szóltak, és az ő jóvoltából kerültek közlésre. A lapban – nyilván a helyi közönség érdeklődésének megfelelően – nem szerepeltek Czimmermann tudományos jellegű dolgozatai, a kalocsai közösség inkább mint körükből messzire elszármazott emberre és életének további alakulására volt kíváncsi. A helyi lap szerkesztője a levelekhez mellékelte hozzáfűzéseiben, valamint a hallomás alapján szerzett információk közlésekor – amilyenl a másik két lap esetében nem találkozunk – figyelemre méltó képet tár elénk a kalocsaiak állásfoglalásáról a misszionáriusok tevékenységével és rendeltetési helyével kapcsolatban.

Arra vonatkozóan, hogy a helyi közvélemény miként értékelte Czimmermann Afrikába távozását, a szerkesztő megjegyzi, hogy nagyon sokan nem értik, miért tette, és „hazafiatlan” cselekedetnek tartották.³³ Afrika ugyanis kívül esett a magyar nemzeti törekvések érdekkörén, és nem győzöm hangsúlyozni, hogy nagyon távolinak tűnt az ország közvéleménye számára, így a kontinens iránt való nemzetközi érdeklődés Magyarországot alig érintette. Afrika csupán érdekes színfoltként jelent meg a magyar sajtó hasábjain. A magyar misszionáriusok helyzetét ismét összehasonlíthatjuk a Livingstone-t kísérő publicisztikai nyilvánossággal. Nagy-Britannia „nemzeti” érdekeltségekkel rendelkezett a Livingstone által bejárt területeken. Mind magánleveleiben, mind pedig hivatalos jelentéseiben Livingstone igyekezett az érdeklődést fokozni, és a portugál gyarmat életét nemcsak európaiként és keresztény misszionáriusként – még ha éppen protestáns is volt –, hanem saját hazája nemzeti érdekeltségeit tekintetbe véve ítélte meg.

Czimmermann kalocsai látogatása 1889–1890 fordulóján anyagi szempontból is sikeres volt, előadásai számos érdeklődőt és adományozót vonzottak. A látogatás után a lap keretei között továbbra is igyekeztek fokozni a munkájuk iránti érdeklődést. A kalocsai közönséghez szóló leveleik hangvétele végig melegebb és őszintébb marad, mint Livingstone magánleveleinek hangvétele. Vele ellentétben a magyar misszionáriusok mentesek voltak attól, hogy az afrikai eseményeket nemzeti szemléletmódhoz kössék. Sem lehetőségük nem volt rá, sem érdekük nem fűződött hozzá. Az afrikai viszonyokat, így a bennszülöttek viselkedését, az életkörülményeket, valamint a rabszolgaságot az Európában általánosan elterjedt szemlélet szerint, illetve misszionáriusként keresztény egyházi elvek szempontjából ítélték meg. A portugálokkal kapcsolatos véleményük azonban inkább a rendet ért atrocitások jegyében alakult ki, mivel magyar emberként semmiféle ellentétük nem lehetett az Európa másik felén elterülő országgal.

Az utókor értékelése

Afrika 19. századi magyar megítélése még Czimmermann és Menyhárh tevékenysége ellenére is maradt egyfajta „álom a trópusokról”. Ahogyan azt Hobsbawm olyan találóan megfogalmazta az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak a gyarmatosítás kérdéséhez való hozzáállásával kapcsolatban: „Még a Habsburg Bécsben is, érdektelenül a tengerentúli gyarmatok iránt, egy ashanti falu elbűvölte a turistákat. Nem a vámos Rousseau volt az egyetlen ember, aki a trópusokról álmodott.”³⁴

Mint Dorothy Helly 1987-ben megjelent, Livingstone afrikai munkásságát értékelő könyvében is tapasztalhattuk, a brit misszionárius tevékenysége nemcsak hogy még több mint száz évvel halála után is szakmai vita tárgyát képezte, de a személyét körüllegő nimbusz sem látszik megkopni a brit szakirodalom oldalain sem. „Livingstone-t, a nagy misszionárius felfedezőt egy nemes, jámbor ember képében őrizte meg a közemlékezet, aki az afrikaiakkal való kapcsolatában az emberi viselkedés legmagasabb ideáljait testesítette meg.”³⁵ Nézzük meg ezután, hogy Magyarországon az elmúlt több mint száz év leforgása alatt foglalkoztak-e, és ha igen, milyen mértékben és hozzáállással Czimmermann és Menyhárh hagyatékával; tapasztalható-e esetükben a livingstone-ihoz hasonló mitologizálás?

A vizsgálatot a magyar történelmi eseményeket és az ideológiai háttér változását figyelembe véve három korszakra lehet bontani. Az első Menyhárh 1897 végén bekövetkező halálától 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig számítom. Az első velük kapcsolatos összefoglaló mű 1897-ben íródott, Cziráky Gyula jóvoltából, és egy hiteles kiadványokkal foglalkozó kiadó jelentette meg. Cziráky munkájának a hangzatos *A mi apostolaink* címet adva, inkább Czimmermannék missziós munkáját és egyházi kötelességét emelte ki, szűkebb életrajzi adatokra támaszkodva, de idevágóan elsőként felvetve Czimmermann megmérgezésére vonatkozó elméletet. Ezzel a szerző inkább a hittérítő nemes jellemét akarta szembeállítani a vad afrikai bennszülöttek kegyetlenkedésével – hiszen Menyhárh korabeli beszámolójából is kitűnik, hogy Czimmermann 1894-es halálát betegség, nem pedig erőszak okozta. Ezt az elméletet azonban Czirákytól többen is átvették, így Velics László jezsuita életrajzíró is, aki Kalocsán eltöltött korai évei alatt személyesen is megismerte a két atyát. Erre az ismeretségre is alapozva 1902-ben megjelent könyve nagyon részletes adatokkal szolgál mind Czimmermann és Menyhárh életére vonatkozóan, mind pedig az általa is ismert kalocsai működésükkel kapcsolatban. Afrikai tevékenységükre vonatkozóan a missziós lapokból nyerte információit. Könyvében természetesen a misszionáriusok jezsuita voltát emeli ki inkább, és nem magyar nemzetiségüket hangsúlyozza. A portugál kormány „szerencsétlen rendelkezéseit” a jezsuitákkal való ellentétük alapján ítéli el.³⁶

Az 1919–1945-ig terjedő korszakot a misszióelméleti munkák megsokszorozódása miatt a missziótörténet-írás korának nevezhetjük. Kool szerint a „missziótörténet-írásnak erőteljesen teológiai vonásai vannak”,³⁷ ami a két világháború közötti időszak magyar katolikus missziótörténet-írását is jellemzi. A vizsgált könyvek alapján azonban azt is kiemelném, hogy ezeket a szintén főleg életrajzi és munkásságuk értékelésére vonatkozó könyveket erőteljes nemzeti jelleg is áthatja, amely párhuzamba állítható a korszak keresztény-nemzeti ideológiai háttérével. A Czimmermannék tevékenységéről szóló munkák láthatóan valamennyien az előző művek, főként Velics könyve alapján készültek, de immár népszerűsítő céllal, a nagyközönség számára. A misszionáriusok magyar voltának hangsúlyozására elég

csupán a címeket figyelembe venni: 1930-ban *Magyarok Zambézi őserdeiben* címmel, egy egyházi kiadó jóvoltából, 1936-ban pedig magánkiadás keretében *Magyar hősök öt világrészen* címmel jelent meg Czimmermann és Menyhárth életével is foglalkozó mű. Az érdeklődés ébren tartásában szerepet játszhatott az is, hogy a két világháború közötti korszak a missziós mozgalom virágzásának a kora volt, amelyből a magyarok is kivették a részüket, mind a katolikusok, mind a protestánsok jóvoltából. Czimmermannék tevékenységének bemutatása pedig valószínűleg ezen széles körű tevékenység kezdeteit hivatott igazolni.

A második világháború után sokáig nem foglalkoztak a két misszionáriussal. Ennek egyik oka a politikai átalakulások hatására a katolikus egyház és vele a katolikus küldetés mozgalom erejének hanyatlása volt, de az új politikai ideológiának valóban nem is volt többé szüksége a katolikus misszionáriusok hőssé emelésére – más jellegű hősöket igyekezett az ország elé állítani. A 19. századi magyar utazók iránti érdeklődés is csupán az új rendszer konszolidálását követően élénkült meg újra, párhuzamosan az egykori gyarmatok függetlenségi mozgalmainak kiteljesedésével, ami a kelet-közép-európai marxista kutatók számára is bőséges témával szolgálhatott. Magyarországon a korábbi évtizedek Afrikára vonatkozó forrásait elsősorban a földrajz kutatói sajtótították ki, és Czimmermannék anyagát is ebből a szempontból értékelték. Egy 1973-as jubileumi könyvben, a Magyar Földrajzi Társaság megalakulásának századik évfordulója kapcsán például – bár nagyon röviden utaltak rá, hogy jezsuita „tanárok” voltak eredetileg – afrikai tartózkodásuknak lényegeként egész mást emelnek ki: „...eredményes földrajzi előtanulmányok és kutatások után vállalták egy missziós állomás vezetését a portugál Mozambik területén. A Zambézi-vidéken a bennszülöttek igazi jótévőjeként tevékenykedtek halálukig, közben nagy jelentőségű etnográfiai, növényi és tájföldrajzi megfigyelésekkel, gyűjteménnyel gazdagították a Zambézi vidékére vonatkozó ismereteinket.”³⁸

Mind Czimmermannról, mind pedig Menyhárthról tudjuk, hogy semmiféle komolyabb földrajzi előtanulmányokat nem folytattak, Czimmermann kifejezetten bölcsészettudományi képzésben részesült, Menyhárth ugyan a teológia mellett valóban végzett természettudományi tanulmányokat, de botanikai érdeklődésű lévén, ebben az irányban haladt tovább. Az „afrikaiak jótévőjeként” való bemutatásuk a marxista ideológiának a tudományos életben is megjelenő hatása. Az említett munkában ugyanis azt emeli ki a szerző, hogy lám, magyarok is voltak Afrikában, akik azonban nem vettek részt a gyarmatosításban, mert portugál területen szolgáltak, ahol mindenben a helyi bennszülöttek segítségére voltak. Ami pedig Czimmermann és Menyhárth a magyar tudományos ismeretek bővítésében játszott szerepét illeti, nos Menyhárth növényteni érdemei valóban vitathatatlanok, de ami a néprajzi gyűjtéseiket illeti, Budapest igazából nem volt vevő ezekre az ismeretekre, és a Czimmermann által felajánlott tárgyakra sem. Csupán kevés anyag maradt tehát fenn utánuk, aminek nagy része a második világháború alatt el is tűnt.

Az 1980-as években hasonló szemlélet alapján a szintén földrajzi végzettségű, magát Afrika-kutatónak valló Krizsán László foglalkozott behatóbban Czimmermann István és Menyhárth László afrikai munkásságával. Krizsán levéltári kutatásokat folytatott a két misszionárius magyarországi előéletének minél részletesebb feltárása érdekében, afrikai tevékenységüket azonban a 19. századi mozambiki háttér megértésére tett kísérlet leghalványabb jele nélkül elemzi. Munkájának általános ismereti háttereként megelégszik a Magyarországon is

hozzáférhető Afrikára vonatkozó, a marxista történetírás szellemében fogant információkkal, amelyek legalább az adatokat tekintve segítségére szolgálhatnának. Mivel tanulmányaiban a szakirodalmi utalásokban nyomát sem látjuk bármiféle történeti, néprajzi vagy akár még földrajzi jellegű munka felhasználásának – kivéve az 1964-ben megjelent Sík Endre-könyv általa írt recenzióját, amelynek adatait szintén nem építi be későbbi munkáiba –, írásai azt a benyomást keltik, hogy tulajdonképpen fogalma sincs a korról, és így a misszionáriusok tevékenységének körülményeiről. Ezen előzmények után nem csoda, ha tanulmányaiban Czimmermann és Menyhárhó életrajzára és a korábbi cikkek alapján kizárólag afrikai munkásságukra – azt mindenféle kontextusától megfosztva – koncentrálnak, de ugyanakkor ezek kapcsán is történeti-néprajzi jellegű elemzésbe próbál bocsátkozni. Egyik ilyen általa kiemelt aspektus Czimmermann gyakorlati oktatási módszere, amelynek során – jezsuita missziós gyakorlat szerint – a helyiek nyelvét igyekezett kis missziós iskolájában meghonosítani, és oktatásához különböző segédanyagot szerkeszteni. Krizsán ezt a tevékenységét „a nyungve írásbeliség megalkotásának” nevezte, „hatalmas kultúrtörténeti jelentőséget”³⁹ tulajdonítva ennek az egész külmissziói mozgalom számára mindennapi módszernek. Ez a szerinte „hatalmas, és túlzás nélkül állíthatjuk, hogy egész Afrika művelődése szempontjából igen jelentős teljesítmény”⁴⁰ ilyen jellegű értékelésénél azért azt sem ártott volna figyelembe venni, hogy az említett nyelv Afrika lakosságának csupán igen kicsiny hányadát érintette, és korábban Mozambik más területeire és más népcsoportjaira vonatkozóan voltak már hasonló, szép eredményt produkáló kísérletek. Ilyen volt például Courtois francia jezsuita atyának a bembák között végzett munkája, de Livingstone naplóbejegyzésére gondolva egészen a korai időkben is készülhettek bibliafordítások a helyiek nyelvén.

Krizsán az oktatás kapcsán megjegyzi: „a szülők a világ e térségében nem iskolába küldték gyermekeiket, hanem eladták rabszolgának”.⁴¹ Arra vonatkozóan most inkább nem tennék megjegyzéseket, hogy ha a szerző esetleg rendelkezett volna a 19. század utolsó harmadára jellemző, akár csak Európa egyes részein a gyerekek helyzetére és az oktatás körülményeire vonatkozó ismeretekkel, és nem feltétlenül saját korával hasonlított volna össze a források alapján kialakuló képet, akkor milyen más gondolatokat vethetett volna papírra. Sokkal érdekesebbnek tartom itt a rabszolgaságra vonatkozó megjegyzését, amit szintén a kellő történeti és antropológiai ismeretek hiányában kritika nélkül vesz át Menyhárhóktól, lényegében száz évvel később is ugyanazt az akkorra már meghaladottnak számító konzervatív-keresztény európai felsőbbrendűségi tudaton alapuló és a 20. század végén máshol már faji megkülönböztetésnek számító vélekedést, és adja tovább publikációjában 1986 februárjában a magyar közvéleménynek.

Eszem ágában sincs most, tizenöt év távolából mindenkit megkövezni, hiszen bírálatom megírásakor igyekeztem azért a kor általános ideológiai áramlatát szemmel tartani. Ennek jegyében nem is hozok fel több példát Krizsán munkásságát értékelve. A fenti néhány gondolat elég bizonyítékul szolgálhat arra vonatkozóan, hogy Magyarországon a közvélemény még az 1980-as évek közepén is hajlandó volt befogadni és kritika nélkül elfogadni olyan kijelentéseket, amelyek létjogosultságát akkor már egy emberöltő óta megkérdőjelezték a világ más tájain. És ezért szerintem nemcsak a korban uralkodó, a politikai ideológiát követő tudományos eszmerendszert kell felelőssé tenni, hiszen a rendszerváltás után is jelentek meg olyan írások a két misszionáriussal kapcsolatban – mind Krizsán, mind pedig az ő irányvonalát követve

még 2001-ben is Bödök Zsigmond jóvoltából –, amelyek hangvétele mit sem változott az eltelt évek és változások hatására.⁴²

Jegyzetek

- ¹ Missio Centralis Africae. In: Pécsi Püspöki Levéltár, Circulares 1869–1872. 2160/1872.
- ² „...az alsó Zambézi-misszió ismétetlen szeretetteljes támogatásban részesült Ausztriától. Igen, az igazat megvallva mi, szegény Zambézi-missionáriusok inkább csak Ausztria–Magyarország szeretett katolikusainak alamizsnáiból élünk...” Nachrichten aus den Missionen. Südafrika. Jesuitenmission am untern Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 26. Jhg. 1897–1898/10. 233.
- ³ Borsos Balázs: Szafari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi felkérésében. „Magyar Etnológia” 3. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1998. 46–49.
- ⁴ Idézi Bangha Béla: A Jezsuita-Rend és ellenségei. „Katholikus Könyvtár” X. kötet, a „Magyar Kultúra” kiadása, Budapest, 1928. 123.
- ⁵ Uo. 134.
- ⁶ Idézi Miklósi László: Magyar hősök öt világrészen. Korda RT. Nyomda, Budapest, 1936. 100.
- ⁷ Krizsán László nagy hangsúlyt fektet erre a szempontra a misszionáriusok munkáját értékelve, és külön levéltári kutatásokat folytatott Czimmermann és Menyhárh elölétének minél részletesebb megismerésére. Véleményem szerint az itthon töltött fiatal évek dokumentumai nem adhatnak lényegi, meghatározó információt arra vonatkozóan, hogy harminc évvel később mit miért tettek egy másik földrészen. A személyes érdeklődést, képességeket valóban lényegesnek tartom, de számomra ezek is csupán az elemzés szempontjának egyik komponensét jelentik, és sokkal fontosabb, hogy a hazai képzés, illetve más információforrás jóvoltából milyen elképzeléssel rendelkeztek Afrikáról általában és konkrétan rendeltetési helyükről, illetve ez a kép változott-e, és ha igen, milyen módon az eltöltött évek során. Ezt szem előtt tartva nem kívánok részletesebb életrajzi leírást adni a misszionáriusokról, erre vonatkozóan bőseges információt találhat az érdeklődő Krizsán László munkáiban. Ld. *Krizsán László: Magyar utazók Afrikában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- ⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy Czimmermann első rendeltetési helye is először Grahamstown, az egységes Zambézi-misszió központjának számító jezsuita központi misszió. Innen utazik majd csak tovább portugál területre, először Quelimane-ba, majd rendeltetési helyére, Boromába. (Kalocsai Néplap, IX. évf. 5. szám, 1886. február 4. 33.)
- ⁹ Miklósi László: Magyar hősök öt világrészen. Korda Rt. Nyomda. Budapest, 1936. 100. és Lévay Mihály (szerk.): A katolikus hittérítés története. II. kötet, Franklin Társulat, Budapest, é. n. 501.
- ¹⁰ Magyarok Zambézi őserdeiben. A zambézi magyar misszió története. In: „Katolikus Missziók” Lapja, Europa Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1930. 24–25.
- ¹¹ Menyhárh László tengeri naplója 1891-ben jelent meg a Jézus Szentséges Szívének Himőke mellékleteként. Az utazást illetően a Magyarok Zambézi őserdeiben. A zambézi magyar misszió története című könyv 1890. május végére teszi az indulást Lisszabonból, de Menyhárh naplója szerint 1889. július 9-én érkeztek meg Quelimane-ba.
- ¹² Például Kelet-afrikai néptörzsek. *Irta ft. P. Czimmermann István* afrikai hithirdető. In: A Katolikus Hittérjesztés Lapjai, VII. évf. 3. füzet, 1888. március. 41–45. Die Moraves am Sambesi. Mitgetheilt von P. Stephan Czimmermann S. J., Missionär am Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 15. Jhg. 1887/3. 49–51., Az afrikai növények eredetéről. *Írta: ft. P. Czimmermann István* afrikai hithirdető. In: A Katolikus Hittérjesztés Lapjai, VIII. évf. 10. füzet, 1889. december. 183–186.
- ¹³ Menyhárh László S. J. Afrikában a Zambezi folyamon. Napló (Másolat). Kalocsai Érseki Levéltár, KÉL 1. a. Diversa – 1166/1981. sz. ad.
- ¹⁴ Weld, Alfredo R. P. D. C. D. G.: Catalogus „Missionis Zambesensis” Societatis Jesu. In: La nuova missione dello Zambese. Presso Luigi Manuelli Libraio, Firenze, 1881. 8.
- ¹⁵ Itt jegyezném meg, hogy a két hittérítő vélekedéséről a nem európai, arab és indiai származású lakossággal kapcsolatban már csak azért sem térek ki részletesebben, mert a források nagy része a fekete és félvér („néger”, „szerecsen”, „mór”) lakossággal való kapcsolattartás körülményeiről szolgáltatnak inkább információt. Ennek legfőbb oka, hogy az említett csoportok inkább a tengerparti települések lakosságát gyarapították, míg Czimmermann és Menyhárh a belső vidékeken tartózkodott általában, ahol csak elenyésző számban fordultak elő.
- ¹⁶ Hauer Ferenc S. J.: P. Menyhárh László megfigyelései Afrika belsejében. 1890. május 22.–1897. november 16. In: A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1912–1913. iskolai évről. Jurcsó Antal Könyvnyomdája, Kalocsa, 1913. 27.

- ¹⁷ Uo. 15.
- ¹⁸ Czimmermann és Menyhárth a helyiek – gyakran mind a feketék, mind a félvérek, ezen utóbbiakat néha „mórokként” is besorolva, talán a „mórok kapitánya” félhivatalos cím miatt – elnevezésére alkalmazott „néger” megjelöléssel kapcsolatban megjegyezném, napjainkra használata – éppen a 19. századi ideológiai töltete miatt – elvesztette létjogosultságát, azonban az 1880–1890-es években még általánosan használt és elfogadott fogalom volt.
- ¹⁹ Napló. Irta Menyhárth László S. J. tengeri utazásában Afrika felé. A „Hirnök” melléklete. 1891. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXV. évf. 1–2–3. szám, 1891. január–február–március. 30.
- ²⁰ Ft. Czimmermann István Zambézi-i hithirdető urnak levele „A kath. hitlejtes lapjai” szerkesztőjéhez. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, V. évf. 9. füzet, 1886. november. 163.
- ²¹ „Mint hogy néhány hónapja a portugál kormány a zsamok néger törzsfőt, Bongát hatalmába kerítette, visszahódítva az ármánnyal és erőszakkal kisajátított földeket, a közlekedés ismét könnyebbé és biztonságosabbá vált, ünnepezt Tete és környéke, és hitte, élvezheti a békét. Azonban örömük nem tartott sokáig. Noha Bongát, a fő lázadót elfogták, és Timorba szállították, de számos követője és segítője életben maradt és jó egészségnek örvendett.” Nachrichten aus den Missionen. Südafrika. In: Die Katholischen Missionen, 17. Jhg. 1889/4. 89–90.
- ²² Afrikai missió-élet a Zambézi alvidékén. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, VIII. évf. 5. füzet, 1889. május. 83.
- ²³ Ft. Czimmermann István Zambézi-i hithirdető urnak levele „A kath. hitlejtes lapjai” szerkesztőjéhez. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, VI. évf. 9. füzet, 1887. november. 163.
- ²⁴ Hírek P. Czimmermannról a Zambézi missióból. In: Kalocsai Néplap, XI. évf. 11. szám, 1888. március 17. 82.
- ²⁵ Afrikából. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXVI. évf. 9. szám, 1893. szeptember. 264.
- ²⁶ Loanda földelzeten, Madeira felé, 1890. május 23. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXIV. évf. 8. szám, 1890. augusztus. 239–240.
- ²⁷ Napló. Irta Menyhárth László S. J. tengeri utazásában Afrika felé. A „Hirnök” melléklete. 1891. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXV. évf. 1–2–3. szám, 1891. január–február–március. 37.
- ²⁸ Pater Menyhárth levele Afrikából. In: Kalocsai Néplap, XV. évf. 25. szám, 1892. június 18. 210.
- ²⁹ Lásd például Kalocsai Néplap, XIV. évf. 18. szám. 1891. május 2. 139.
- ³⁰ A Pécsi Püspöki Levéltárában a körlevelek átnézésekor például azt tapasztaltam, hogy az 1890-es évtől kezdve évről évre nő az afrikai misszióknak szánt támogatások összege. Arra vonatkozóan, hogy ez Czimmermannék hatására történt-e, nem találtam utalást, bár az országos missziós lapok és pécsi jezsuita közösség jóvoltából valószínűleg tudhattak a magyar misszionáriusok afrikai jelenlétéről.
- ³¹ A DKM is közölte, gyakran a címlapon megjelentetve Czimmermann nagyobb lélegzetű írásait, mint például Die Moraves am Sambesi Mitgetheilt von P. Stephan Czimmermann S. J., Missionär am Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 15. Jhg. 1887/3. 49–51.
- ³² A Katholikus Hitlejtes Lapjai, V. évf. 9. füzet, 1886. november. 165.
- ³³ Kalocsai Néplap, XII. évf. 36. szám., 1889. szeptember 7. 293.
- ³⁴ Hobsbawm, E. J.: The Age of Empire 1875–1914. „History of Civilization”. Pantheon Books, New York, 1987. 71.
- ³⁵ Helly, Dorothy O.: Livingstone’s Legacy. Horace Waller and Victorian Myth-Making. Ohio University Press, Athens–Ohio–London, 1987. 27.
- ³⁶ Velics László S. J.: Magyar jezsuiták a XIX-ik században. Kézirat gyanánt. Kalksburg, 1902. 77.
- ³⁷ Kool, Anne-Marie, Dr.: Az Úr csodálatosan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom 1750–1950. I. kötet. „Missziológiai Tanulmányok”. Harmat Protestáns Missziói Tanulmányintézet, Budapest, 1995. 6–7.
- ³⁸ Gergely Pál: Idegen földre vándorolt magyar utazók a XIX. századból. In: Havasné Bede Piroška–Somogyi Sándor (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. A Magyar Földrajzi Társaság megalakulásának századik évfordulójára 1872–1972. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 235–236.
- ³⁹ Krizsán László: A nyugve írásbeliség megteremtője. In: Vigilia, 51. évf. 2. füzet, 1986. február. 113–121.
- ⁴⁰ Uo. 115.
- ⁴¹ Uo. 117.
- ⁴² Bödök Zsigmond: Világjáró magyarok. Dunaszerdahely, 2001.